

AZ ÉSZAKI SZAMOJÉD KÉRDŐSZÓK LEXIKO-TIROLÓGIAI KATEGÓRIÁI¹

MUS NIKOLETT

1. Bevezetés

Ez a dolgozat az északi szamojéd nyelvek kérdőszóinak tipológiai megközelítésű lexiko-szemantikai csoportosítását mutatja be. A kategóriák meghatározása során az első felmerülő kérdés az, hogy milyen jelentések kódolhatók az egyes nyelvek kérdőszóiban. Mielőtt azonban ezt a kérdést megválaszolnánk, érdemes megadni a kérdőszó definícióját. A kérdőszók tipikusan megválaszolható kérdésekben fordulnak elő, sőt általában a szakirodalom úgy határozza meg a megválaszolható kérdéseket, mint olyan kérdéseket, amelyek (i) az 'Igen' vagy 'Nem' választól eltérő, specifikus választ várnak el, illetve (ii) legalább egy kérdőszót tartalmaznak (vö. Dryer 2011: 1). A meghatározás értelmében tehát feltételezhetjük, hogy a világ nyelveiben a kérdőszó(k) megléte univerzális jelenség, avagy legalább azt állíthatjuk, hogy minden nyelvben szerepel(nek) megválaszolható kérdésekben használható(k) információ előhívó szó(k), amelyek azonban nem szükségképpen kérdőszó(k)² (vö. Velupillai 2012: 358). Az északi szamojéd nyelvekben létezik a kérdőszóknak egy zárt halmaza, amelyek a hagyományos szamojédisztikai szakirodalom alapján főnévi, melléknévi és határozószói természetűek lehetnek (vö. Hajdú 1968: 54; Sorokina 2010: 241–6 és Wagner-Nagy 2002: 98–9); továbbá találhatunk kérdő igéket is ezekben a nyelvekben (vö. Tereščenko 1979: 170). Jelen tanulmány keretei között nem foglalkozom az északi szamojéd kérdő igékkel.

Itt vissza is térhetünk az előző kérdéshez, nevezetesen ahhoz, hogy ha van egy nyelvben kérdőszó, akkor az milyen jelentést vagy jelentéseket kódol. Cysouw (2004: 2) az (aseninga) kampa (aravak, Maipure ág, hegyi alcsoport, Peru) nyelv szélsőséges példáján illusztrálja, hogy lehetséges olyan eset, amikor pusztán egyetlen kérdőszó (*ʔʰika*) fejez ki különböző jelentéseket egy nyelvben (lásd 1a–c).³

¹ Ezúton fejezem ki köszönetemet Sipos Máriának, Szeverényi Sándornak és Wagner-Nagy Beátának a tanulmány megírása során nyújtott segítségükért, észrevételeikért és hasznos megjegyzéseikért.

² Velupillai (2012) a wari' nyelvet (csakakúra nyelvcsalád, Dél-Amerika) említi példaként, amelyben a megválaszolható kérdések default megformálása a mutató névmás és egy inflexió morféma mondatkezdő pozícióba történő helyezésével történik. Így tehát alapesetben nem kérdőszó használatos a wari' megválaszolható kérdésekben (vö. Velupillai 2012: 358).

³ Az viszont kérdéses, hogy ebben az esetben ez az egy kérdőszó valóban kérdőszónak tekinthető-e, vagy pusztán egy kérdő indikátor (Cysouw 2004: 2).

- (1) (aseninga) kampa
 a. t^{sh}ika i-t^{im}-i-ka
 QW 3m-Ex-nonfut-Q
 ‘Ki ez?’
 b. t^{sh}ika pi-kant^s-i-ka
 QW 2-mond-nonfut-Q
 ‘Mit mondtál?’
 c. t^{sh}ika p-iyaat^s-i-ka
 QW 2-megy-nonfut-Q
 ‘Hová mentél?’ (Reed–Payne 1986: 328–9)

Az tehát, hogy egy adott nyelvben milyen kérdőszók vannak, illetve hogy ezek milyen jelentéseket kódolnak, a vizsgált nyelv sajátosságaitól függ, így nem tekinthető univerzális jelenségnek. Ez a tény azonnal felveti a következő kérdést, mégpedig azt, hogyan kódolják a (meglévő) kérdőszók az egyes jelentéseket, vagyis a kérdőszók lexikalizálódott vagy toldalékolt formában fejezik-e ki az adott jelentést. Annak ellenére, hogy a világ nyelveiben van egy olyan tendencia, mely szerint a hasonló jelentések hasonló felszíni szerkezetekben jelennek meg, (vö. Frawley 2002: 235), az is nyelvspecifikus tulajdonságnak tekinthető, hogy egy adott jelentés milyen lexikai formában realizálódik. Vegyük például a tundrai nyenyecet, ahol önálló kérdőszóval lehet egy entitás méretére, nagyságára rákérdezni (*šajar* ‘mekkora’; lásd 2a), míg ez a szemantikai kategória például a német nyelvben csak egy frázissal fejezhető ki (ti.: *wie groß* ‘milyen nagy’) (vö. 2b).

- (2) a. tundrai nyenyec
tika-r šajar pedara ŋæ-da-raxa?
 az-2SG mekkora erdő van-PCF.PRS-APPR.3SG
 ‘Mekkora erdő lehet az?’ (Tereščenko 1965: 602)
 b. német (személyes ismeret alapján)
Wie groß ist diese-r Wald?
 hogyan nagy van.3SG ez-M erdő
 ‘Mekkora (tkp. milyen nagy) ez az erdő?’

Cysouw (2004) munkáját alapul véve csak azokat az északi szamojéd kérdőszókat vizsgálom a dolgozatban, amelyek önálló/lexikalizálódott alakok, tehát vagy elemezhetetlen szóalakok, vagy csak történetileg elemezhetőek (vö. Cysouw 2004: 1). Következésképpen csak azokat a szemantikai kategóriákat mutatom be, amelyeket az északi szamojéd nyelvek lexikalizálódott kérdőszókkal fejeznek ki. Ezeket tekintem a fő kategóriáknak. Így a toldalékolt alakokkal, amelyek alkategóriáknak minősülnek, jelen tanulmány keretei között nem foglalkozom.

Az utolsó megvizsgálandó kérdés az, hogy az így kapott fő kategóriák között felmerül-e lexikális két- vagy többértelműség, vagyis olyan eset, amikor egyazon alak két egymástól eltérő jelentésben jelenik meg. Cysouw (2004) erre is hoz példát: a

migili nyelvben (vagy megili; benue-kongói bantoid nyelv Nigériában) ugyanaz a kérdőszó *(i)bõŋ* fejezi ki a ‘mi’ és a ‘miért’ jelentést (vö. Cysouw 2004: 4–5; lásd 3a–b).

(3) migili

a. *á gbé (i)bõŋ*
3SG buy Q
‘What did he buy?’

b. *ó bé (i)bõŋ*
2SG come Q
‘What have you come for?’

(Stofberg 1978: 131, 134; idézve Cysouw 2005: 3 alapján)

Az északi szamojéd nyelvek kérdőszói között is találhatunk ilyen típusú lexikális kétértelműségeket, amelyeket az egyes fő kategóriák tárgyalása során mutatok be, különös figyelmet szentelve a különböző jelentések használata során felmerülő grammatikai különbségekre (mint toldalékolhatóság vagy szintaktikai pozíció).

Dolgozatomban nem foglalkozom a kérdő mondatok szórendi tulajdonságaival. Tehát nem vizsgálom azt, hogy az egyes kérdőszók különböző szintaktikai funkciók betöltése során milyen szerkezeti helyet foglalnak el a mondatban. Ennek az a legfőbb oka, hogy mindeztidáig nagyon kevés ilyen témájú kutatás zajlott, következésképpen kevés információt találhatunk erről az egyes nyelvfírásokban/grammatikákban. Tehát az északi szamojéd egyszerű kérdőszavas kérdések szintaktikai szerkezetének részletes bemutatása meghaladná jelen dolgozat kereteit. Emellett természetesen szükségesnek találom a kutatások ilyen irányú bővítését.

2. Az északi szamojéd nyelvek és az elemzett korpusz

Az északi szamojéd nyelvek az uráli nyelvcsaládba tartoznak, amelyeket az Orosz Föderáció területén, Északkelet-Európában és Északnyugat-Szibériában beszélnek. Minden északi szamojéd nyelv erősen veszélyeztetett, összesen mintegy 22 200 beszélővel. A hagyományos szamojédisztikai szakirodalom alapján a nyenyec, enyec és nganaszan nyelvek tartoznak a szamojéd nyelvek északi csoportjába, bár ez a klasszifikáció sokkal inkább területi alapú felosztás, mint nyelvi (lásd a témáról bővebben pl. Helimski 2004; Janhunen 1998; Wagner-Nagy 2011). A nyenyec, enyec és nganaszan nyelvjárásokra és alnyelvjárásokra is tagolódik. Az 1. táblázat foglalja össze a hagyományos csoportosítást és az egyes nyelvek beszélőinek számát (további részletek pl. Siegl 2008, 2011; Tereščenko 1993: 326–43; Volžanina 2007 és Wagner-Nagy 2011).

Nyelvek	Nyelvjárási csoportok	Nyelvjárások	Beszélők száma ⁴
nyenyec	tundrai nyenyec	nyugati	22 000
		középső	
		keleti	
	erdei nyenyec	nyugati	
		keleti	
enyec	tundrai enyec	madu	43
	erdei enyec	mugađ'i	
		baj	
nganaszan		avam	125
		vadejev	

1. táblázat: Az északi szamojéd nyelvek

Ez a hagyományos felosztás azonban nem veszi figyelembe azt, hogy némelyik északi szamojéd nyelv nyelvjárásai között olyan szignifikáns különbségek mutatkoznak fonológiai, morfológiai, lexikai továbbá más nyelvtani szerkezeti vonatkozásban (lásd pl. Jalava 2012 a tundrai nyenyec alnyelvjárásait vizsgáló írását; továbbá Siegl 2011 az erdei és tundrai enyec nyelv vonatkozásában), hogy indokolt azokat nemcsak nyelvjárásoknak, hanem önálló nyelveknek tekinteni. Ezért én a dolgozatban a tundrai és erdei nyenyec nyelvet, továbbá a tundrai és erdei enyec nyelvet – a köztük lévő különbségek miatt – önálló nyelveknek tekintem.

A vizsgálatom során nyomtatásban megjelent, illetve elektronikus formában elérhető primer szövegeket, illetve adatbázisokat használtam fel. Mivel nincsen elég tundrai enyec nyelvű forrás ahhoz, hogy a vizsgálatot körültekintően el lehessen végezni, így az itt közölt eredmények az enyec nyelv vonatkozásában kizárólag az erdei enyecre vonatkoznak.

3. Az északi szamojéd kérdőszók lexiko-tipológiai csoportjai

A következőkben tehát azokat a lexiko-tipológiai kategóriákat mutatom be, amelyeket önálló, lexikalizálódott formával fejeznek ki az északi szamojéd nyelvek.

⁴ Az adatok a 2010-es oroszországi népszámlálás eredményeiből származnak. Ez a népszámlálás azonban nem tett különbséget az egyes nyelvjárásai csoportok alnyelvjárásai között, így nincsen pontos képünk arról, hogy pontosan hány tundrai és erdei nyenyec, illetve enyec beszélő van.

3.1. EMBER és DOLOG

A 'ki' és 'mi' kérdőszók közti megkülönböztetés majdnem univerzálisnak mondható jelenség, hiszen a világ nyelveinek csak kevesebb mint 5%-ában nincsen különbség e két kategória között (vö. Cysouw 2004: 13). Az északi szamojéd nyelvek a 95%-ba tartoznak, mivel önálló (és egymástól alakilag független) kérdőszóval fejezik ki ezt a két kategóriát. A 2. táblázat foglalja össze ezeket a kérdőszókat.

Nyelvek	EMBER	DOLOG
tundrai nyenyec	<i>xib'a</i>	<i>ŋamke</i>
erdei nyenyec	<i>kim'a</i>	<i>ŋami</i>
erdei enyec	<i>še</i>	<i>obu</i>
nganaszan	<i>sili</i>	<i>maa</i>

2. táblázat

Az ember és dolog jelentésű kérdőszók az északi szamojéd nyelvekben

A két kérdőszó között lévő különbség a világ nyelveiben általában vagy az ember/nem-ember, vagy pedig az élő/élettelen kategóriák megkülönböztetésén alapul (vö. Lindström 1995; Ultan 1978: 229). Ahogyan azt a (4–5) mondatpár illusztrálja, az északi szamojéd nyelvekben ez a különbség az ember/nem-ember kategóriákon alapul (vö. Künnap 1999: 22; Sorokina 2010: 241; Sammallahti 1974: 63 és Tereščenko 1979: 171). Tehát egy [+/- EMBER]-jegyben különbözik egymástól ez a két kérdőszó.

(4) tundrai nyenyec

a. *xib'a ŋamdi?*

ki ül.3SG

'Ki ül?'

b. *Peŋ'a ŋamdi.*

Péter ül.3SG

'Péter ül.' (Rožin 1954: 49)

(5) tundrai nyenyec

a. *ŋamke madar-ŋa?*

mi ugat-CO.3SG

'Mi ugat?'

b. *weŋeko madarŋa.*

kutya ugat-CO.3SG

'(A) kutya ugat.' (Susoj–Talejeva 1988: 31)

Jóllehet a [+/- EMBER]-jegy általános megkülönböztető jegy a 'ki' és 'mi' jelentésű kérdőszók esetén, Siegl (2011: 171) beszámol olyan esetekről, amikor az erdei nyenyec nyelvben az emberre vonatkozó kérdőszó használatos a medvére történő rákér-

dezőskor is. Ennek Siegl (2011: 171) szerint szakrális okai vannak, hiszen a medvét szent állatként tisztelik ebben a kultúrában. Az ember kategóriájú kérdőszó hasonló használatát találtam a tundrai nyenyecben is, olyan folklórszövegekben, ahol a történetek főhősei megszemélyesített állatok (vö. Kuprijanova et al. 1957: 37). Továbbá Tereščenko (1979: 171) megemlíti, hogy a nganaszanban terjedni kezdett a ‘ki’ és ‘mi’ kérdőszavak használata során az élő/élettelen különbségtétel. Ennek Tereščenko (1979: 171) szerint orosz kontaktushatás az oka, és főként a fiatal nyelvhasználókra jellemző. Annak ellenére, hogy a ‘ki’ kérdőszó élő entitásokra vonatkozó használata (a nem-ember kategória helyett) általánosnak tűnik az északi szamojéd nyelvekben, nem állítható, hogy élő/élettelen különbség lenne e két kérdőszó között, ezekben az esetekben ugyanis csupán a ‘ki’ kérdőszónak egy speciális pragmatikai használata valósul meg.

Az ember és dolog kategórián belül indokolt megkülönböztetni a birtokos kategóriáját is. Az északi szamojéd nyelvekben nincsen egy külön, csak a birtokosra vonatkozó önálló kérdőszó. Erre a célra a ‘ki’ és ‘mi’ jelentésű kérdőszók esetragos (genitívusz) alakjai használhatók (lásd 3. táblázat; ill. 6).

Nyelvek	BIRTOKOS	
	SZEMÉLY	DOLOG ⁵
tundrai nyenyec	<i>xib'a-ʔ</i>	<i>ŋamke-ʔ</i>
erdei nyenyec	<i>kim'a-ŋ</i>	<i>ŋami-ŋ</i>
erdei nyenyec	<i>še</i>	<i>obu</i>
nganaszan	<i>sili</i>	<i>maa</i>

3. táblázat: A birtokosra vonatkozó északi szamojéd kérdőszók

(6) tundrai nyenyec

- a. *tuku xib'a-ʔ mal'ča?*
 ez ki-GEN malica

‘Kinek a malicája ez?’ (Tereščenko 1965: 765)

Az erdei nyenyecben és a nganaszanban azonban az eredeti genitívuszi esetragok lekoptak, így a ‘ki’ és ‘kié’, ill. a ‘mi’ és ‘mié’ jelentésű kérdőszók alakja megegyezik egymással (vö. Siegl 2011 és Wagner-Nagy 2002; lásd 7a–b).

(7) erdei nyenyec

- a. *še koj ni kanta?*
 ki tundra pp megy.3SG

‘Ki megy a tundrára?’ (Sorokina–Bolina 2009: 185)

⁵ A dolog specifikációjú kérdőszó genitívuszi alakját az északi szamojéd nyelvek grammatikái általában felveszik, mint létező alakot (lásd pl. Tereščenko 1959: 61; Sammallahiti 1974: 64). Az általam vizsgált korpuszban azonban nem találtam előfordulásukat.

- b. *še bunik čiki bunik?*
 ki.GEN kutya ez kutya.3SG
 ‘Kinek a kutyája ez a kutya?’ (Siegl 2011: 172)
- c. *še čiki mal’ča?*
 ki.GEN ez malica.3SG
 ‘Kié ez a malica?’ (Sorokina 2010: 242)

Továbbá minden északi szamojéd nyelvben a dolog jelentésű kérdőszó minőség/választó funkcióban is megjelenhet a mondatban (vö. Sammallahti 1974: 63; Sorokina 2010: 241 és Tereščenko 1979: 170). Ilyenkor a kérdőszó jelzői szerepű lesz, így megelőzi az általa jelzett szót a frázisban (lásd 8).

- (8) *nganaszan*
əməd’ali maa čislo?
 ma milyen szám.3SG
 ‘Milyen szám van ma (ti. Hanyadika van ma)?’
 (Kosterkina–Momde–Ždanova 2001: 92)

A tundrai nyenyec esetében ez a specifikáció azonban sokkal inkább választásra vonatkozik (vö. 9a–b).

- (9) *tundrai nyenyec*
- a. *pidar ŋamge ja-xana jil’e-n?*
 2SG melyik föld-LOC él-2SG
 ‘Melyik országban élsz?’
- b. *mań Anglija-xana jil’e-dm?*
 1SG Anglia-LOC él-1SG
 ‘Én Angliában élek.’ (Vanuyto 2012: 16)

A ‘mi’ jelentésű kérdőszó minőség/választó funkcióban történő használata azonban csak nem-ember jeggyel rendelkező entitások közötti választásra/minősítésre való felszólításra korlátozódik. Tehát a kérdőszó nem veszíti el a [–EMBER]-jegyét.⁶

Vannak olyan nyelvek, amelyekben az ember specifikációjú kérdőszó használatos választó funkcióban. Ilyen nyelv például a kobon nyelv (közép-új-guineai nyelv, Pápua Új-Guineán), ahol a ‘ki’ jelentésű kérdőszó (*an* ‘ki’; lásd 10a) megjelenik ‘melyik’ jelentésben is (vö. Davies 1981: 8–9), úgy, hogy követi az általa jelzett szót (*nibi an* ‘melyik nő’; lásd 10b):

⁶ Az északi szamojéd nyelvekben létezik önálló kérdőszói alak is VÁLASZTÓ funkcióval, melynek a használata nincsen csak nem-ember entitások közti választásra korlátozva. Ezekkel a kérdőszókkal a 3.2. fejezetben foglalkozom.

(10) kobon

a. *an koimanj ud-öp.***ki** kókusz vesz-PRF.3SG

‘Ki vette el a kókuszt?’

b. *nibi an nagi ñij-öb.***nő melyik** kötél eszik-PRF.3SG

‘Melyik nő akasztotta fel magát?’ (Davies 1981: 8)

Az északi szamojéd nyelvekben azonban nem találtam a ‘ki’ jelentésű kérdőszónak ilyen típusú előfordulását.

Cysouw (2004: 12) az okra vonatkozó önálló alakú kérdőszó-specifikációt véletlenszerű esetként tartja számon a világ nyelveiben. Ez a kategória legtöbbször a DOLOG kérdőszóból képzett alakokkal fejezhető ki. Ugyanígy az északi szamojéd nyelvekben a ‘mi’ jelentésű kérdőszó megjelenhet – különböző grammatikai feltételek teljesülése mellett – ‘miért’ jelentésben is egyrészt alakilag teljesen megegyező módon (csak a tundrai nyenyec esetében találtam ilyen használatot; lásd 11a–c), másrészt todalékolt alakban, vagy névutós frázisban (minden északi szamojéd nyelvben ez valósul meg a tundrai nyenyec kivételével). Az alábbi táblázat foglalja össze az OKra vonatkozó északi szamojéd kérdőszavakat:

Nyelvek	OK		
	DOLOG	DOLOG+ESET	DOLOG+PP
tundrai nyenyec	<i>ŋamke</i>		<i>ŋamke jeɟemña</i>
erdei nyenyec		<i>ŋameʔ</i> <i>ŋamiŋaš</i>	
erdei enyec		<i>obuš</i>	<i>obu d'eon</i> <i>obu d'eð</i>
nganaszan		<i>maad'a</i> <i>maaðə</i>	<i>maa ísa</i>

4. táblázat: Az okra vonatkozó északi szamojéd kérdőszók⁷

A tundrai nyenyec DOLOG, ill. OK specifikációjú kérdőszók alaki egyezésük ellenére eltérő grammatikai jellemzőkkel rendelkeznek. A kérdőszó ‘mi’ jelentésében szabadon ellátható todalékokkal (számjelek, esetragok, stb.; 11a–b), ezzel szemben oksági viszonyra kérdező funkciójában további todalékokat nem vehet fel (11c).

(11) tundrai nyenyec

a. *ŋe ŋamke-m sedab'i?***nő** mi-ACC varr.3SG

‘Mit varr a nő?’ (Nenang 2005: 13)

b. *pidaraʔ ŋamke-naʔ xarwa-daʔ?***2PL** mi-DAT akar-2PL

‘Mit akartok?’ (Nenang 2005: 42)

⁷ A táblázatban szürke háttérrel jelöltem azokat az északi szamojéd kérdőszókat, amelyek nem tekinthetők lexikalizálódott alakoknak (ti. todalékoltak, vagy névutós frázisban állnak), így jelen dolgozatban nem foglalkozom velük.

- c. *ɲamke pidara? ɲi-da? tu-??*
 miért 2PL NEG.AUX-2PL jön-CNG
 ‘Miért nem jöttek?’ (Nenang 2005: 43)

Ezzel szemben a többi északi szamojéd nyelvben az oksági viszony szemantikai specifikációját a ‘mi’ jelentésű kérdőszó esetraggal ellátott formája tölti be (lásd 4. táblázat), így ezekkel nem foglalkozom a dolgozat keretei között, mivel esetükben nem teljesül az önálló alak kritériuma.

Emellett, megjegyzem, minden északi szamojéd nyelv legalább két olyan kérdőszót tartalmaz, amely oksági specifikációt fejezhet ki (lásd 4. táblázat). A meglévő különbségek alapján további al-specifikációt feltételezhetünk az OK kategórián belül. Így a különböző alakok OK/CÉL, vagy KÜLSŐ/BELSŐ OK megkülönböztetésére utalhatnak. Azonban a vizsgált korpuszok nem alkalmasak ezeknek a különbségeknek a pontos meghatározására.

3.2. Választás

A következő fő kategóriát a VÁLASZTÓ kérdőszók alkotják, amelyek arra vonatkozóan tartalmaznak utasítást/kérést, hogy egy halmaz összes lehetséges eleméből kijelöljünk egyet. Az 5. táblázat foglalja össze ezeket az északi szamojéd kérdőszókat.

Nyelvek	VÁLASZTÁS	VÁLASZTÁS 2 KÖZÜL
tundrai nyenyec	<i>xaŋaŋi</i>	<i>xujum?</i>
erdei nyenyec	<i>kuŋaŋi</i>	<i>kudum</i>
erdei enyec	<i>kuj</i>	?
nganaszan	<i>kuŋia</i>	<i>kud’üm</i>

5. táblázat: A VÁLASZTÓ kérdőszók az északi szamojéd nyelvekben

- (12) nganaszan
kuŋia ma-tənu ɲili-ŋi-ŋ?
 melyik ház-LOC él-INT-2SG
 ‘Melyik házban laksz?’ (Kosterkina–Momde–Ždanova 2001: 73)

Az északi szamojéd nyelvekben a névszók elláthatók egyes, kettes és többes szám jelekkel. A VÁLASZTÁST kifejező kérdőszóknak létezik önálló kettes számú alakjuk, amelyekben a kettesszám-jel és a kérdőszói tő csak történetileg különíthető el egymástól. Ezek a kérdőszók arra vonatkozóan tartalmaznak utasítást, hogy egy két-elemű halmaz egyik elemét nevezzük meg (vö. 13a–b).

- (13) tundrai nyenyec
 a. *xaŋaŋi xarda-na? tu-ŋku-wa??*
 melyik ház-DAT jön-FUT-3PL
 ‘Melyik házba fognak bejönni?’ (Tereščenko 1965: 743)

- b. *xujum ná-na-nta? tu-da?*
 melyik.du pp-DAT-2PL.OBL jön-FUT.3SG
 ‘Melyikötök (kettő közül) jön?’ (Tereščenko 1965: 787)

Ezzel szemben a VÁLASZTÓ kérdőszavak többes számban a névszói paradigma által is használatos többesszám-jelekkel vannak ellátva, így toldalékoltnak tekinthetők, tehát itt nem részletezem ezeket az alakokat.

3.3. HELY

Az északi szamojéd nyelvekben a HELYre vonatkozó kérdőszó-specifikációt két paradigma is kifejezheti (lásd 6. táblázat).

Nyelvek	Helyjelölő esetek			
	Lat/Dat	Loc	Abl/Ela	Pros/Prol
tundrai nyenyec	<i>xu?</i>	<i>xuna</i>	<i>xud</i>	<i>xumna</i>
	<i>xaña?</i>	<i>xañana</i>	<i>xañad</i>	<i>xañamna</i>
erdei nyenyec	<i>kuŋ</i>	<i>kuna</i>	<i>kut</i>	?
	<i>kuñaŋ</i>	<i>kuñana</i>	<i>kuñat</i>	<i>kuñamna</i>
erdei enyec	<i>ku?</i>	<i>kunin</i>	–	?
	–	–	<i>kokoð</i>	?
nganaszan	<i>kuni/kuñi</i>	<i>kunu</i>	?	?
	<i>kuñi?ña</i>	<i>kuñini/kunini</i>	<i>kuñiðə</i>	<i>kuñiməəni/kuñimənu</i>

6. táblázat: A helyre vonatkozó északi szamojéd kérdőszók rendszere

Mindkét paradigma esetén a tő és a toldalékok csak történetileg választhatóak külön, ezek az alakok már lexikalizálódottnak tekinthetők. A két típus között az az alaki különbség, hogy az egyik esetben közvetlenül a tőhöz járulnak lokális toldalékok (vö. 14a), míg a másik esetben a tő és a lokális rag közé ékelődik egy névutó is (lásd pl. Wagner-Nagy 2002: 98–9; vö. 14b).

- (14) tundrai nyenyec
- a. *xaña? t'uku avtobus m'i-ŋa?*
 hová ez busz megy-CO.3SG
 ‘Hová megy ez a busz?’ (Nenang 2005: 123)
- b. *xu? pæŋ-ŋa-r?*
 hová tesz-CO-2SG.O
 ‘Hová tetted?’ (Tereščenko 1965: 787)

A kérdőszói tő/tövek felveszik az északi szamojéd nyelvekre jellemző, irány-hármasságot kifejező esetragokat (latívusz/datívusz, lokatívusz, ablatívusz/elatívusz és proszekutívusz/prolatívusz) (vö. 15a–c).

(15) erdei nyenyec

- a. *kuňan kaj-m'a-n xaʔ-ŋa-n?*
 hová megy-NLZ-DAT akar-CO-2SG
 'Hová akarsz menni?' (Barmič–Vello 1994: 53)
- b. *kuňana me-sa-n?*
 hol van-INT-2SG
 'Hol voltál?' (Barmič–Vello 1994:74)
- c. *kuňat to-ŋa-n?*
 honnan jön-CO-2SG
 'Honnan jössz?' (Barmič–Vello 1994:53)

Annak ellenére, hogy a táblázatban szereplő kérdőszók paradigmája nem teljes (a hiányzó alakokat ?-lel jelöltem), azt feltételezem, hogy – az erdei enyec kivételével – minden északi szamojéd nyelvben megtalálhatóak ezek a formák, pusztán az általam használt korpuszban nem találtam megfelelő adatokat. A két alak párhuzamos használatának oka azonban nem világos.

Az erdei enyec nyelvénél azonban a fentiekől eltérő a helyre vonatkozó kérdőszók rendszere. Siegl (2011: 172) alapján a nyelvben két különböző kérdőszói tő fejezi ki a lokális paradigmát (*ku-* és *ko-*), amelyek kiegészítő megoszlásban állnak egymással (vö. 16a–b).

(16) erdei enyec

- a. *Kasali kunin ŋa?*
 Kasali hol van.3SG
 'Hol van Kasali?' (Siegl 2011: 172)
- b. [...] *kokoð to-d?*
 honnan jön.2SG
 '[...] honnan jössz?' (Siegl 2011: 173)

A nganaszanban a névutóval bővített kérdőszói alak latívuszi toldalékkal ellátva (ti. *kuňiʔia* 'hová') funkcionálhat módot kifejezve is. A (17a) mondatban latívuszi irányt (ti. 'hová') fejez ki, míg (17b)-ben módra vonatkozóan kér információt. Ezt alátámasztja (17b) mondat igei állítmánya (ti. *nili-* 'él'), aminek a nganaszan nyelv szabályai alapján a bővítőnév lokatívuszban állna (ti. *kunu/kuňini* 'hol'), nem pedig latívuszban.

(17) nganaszan

- a. *kuňiʔia mi-ŋi-ŋ?*
 hová megy-INT-2SG
 'Hová mész?' (Wagner-Nagy 2002: 171)
- b. *kuňiʔia nili-ŋi-ri??*
 hogyan él-INT-2PL
 'Hogyan éltek?' (Kosterkina–Momde–Ždanova 2001: 73)

A rendelkezésre álló nyelvtani leírások és korpusz alapján azonban nem lehet megállapítani a két jelentés során esetlegesen felmerülő nyelvtani különbségeket.

Az eddigiek során bemutatott szemantikai kategóriák (ti. EMBER, DOLOG, VÁLASZTÁS, HELY) megfelelnek a Cysouw (2004) által fő kategóriának nevezett csoportoknak, mivel a világ legtöbb nyelve ezeket fejezi ki önálló (nem toldalékolt) kérdőszói alakokkal (Cysouw 2004: 13). Az északi szamojéd nyelvekben azonban még további olyan kategóriák vannak, amelyek formai tulajdonságaik alapján (ti. lexikalizálódott, önálló kérdőszók) a fő kategóriákba tartozhatnak. Ezeket Cysouw (2004) alkategóriáknak nevezi, mivel a legtöbb nyelv esetében önálló alakokkal nem fejezhető ki.

3.4. MENNYISÉG

A mennyiségi kérdőszó-specifikáció az északi szamojéd nyelvekben önálló alakokban jelenik meg. A 7. táblázat tartalmazza az északi szamojéd mennyiségi kérdőszókat.

Nyelvek	MENNYISÉG
tundrai nyenyec	<i>śan</i>
erdei nyenyec	<i>šan</i>
erdei enyec	<i>sän</i>
nganaszan	<i>kanə</i>

7. táblázat: A mennyiségi kérdőszók az északi szamojéd nyelvekben

Az északi szamojéd nyelvek nem tesznek különbséget megszámlálható és megszámlálhatatlan főnevek között, így a főnevek mennyiségére/számára vonatkozó kérdőszók esetében sem jellemző ez a különbségtétel (vö. 18a–b).

(18) tundrai nyenyec

a. *śan íeneć ηuw-m madabi?*
hány ember gabona-ACC arat.3SG

‘Hány ember arat gabonát?’ (Nenang 2005: 99)

b. *śan maloka-m xorawa-ʔ sutka-xana tambi-ʔ?*
hány tej-ACC tehén-PL nap-LOC ad-3PL

‘Mennyi tejet adnak a tehének naponta?’ (Nenang 2005: 93)

3.5. Mód

A világ nyelveinek csak 40%-ában fejezhető ki a módra vonatkozó kérdőszó önálló alakkal (vö. Cysouw 2004: 15). Az északi szamojéd nyelvek beletartoznak ebbe a 40%-ba, mivel a mód-specifikáció határozószói használatú lexikalizálódott alakokkal van kifejezve (lásd 8. táblázat és 19a–b, vö. 17b).

Nyelvek	MÓD	
tundrai nyenyec	<i>xan'cer?</i>	<i>xu'cer?</i>
erdei nyenyec	<i>kuše?</i>	<i>kušet</i>
erdei enyec	<i>kuń</i>	
nganaszan	<i>kuə</i>	

8. táblázat: A módra vonatkozó északi szamojéd kérdőszók

- (19) a. tundrai nyenyec
xan'cer? *jile-da??*
 hogy él-2PL
 'Hogy éltek?' (Nenang 2005: 37)
- b. erdei nyenyec
kuše? *d'i-di-ŋa-n?*
 hogy él-CO-2SG
 'Hogy élsz?' (Barmič–Vello 1994:54)

3.6. IDŐ

Az esemény/cselekmény idejére vonatkozó lexikalizálódott kérdőszó-specifikáció – ami a világ nyelveinek szintén csak 40%-ára jellemző (vö. Cysouw 2004: 16) – is megtalálható az északi szamojéd nyelvekben (lásd 9. táblázat).

Nyelvek	IDŐ		
tundrai nyenyec	<i>šaxa?</i>	<i>ša?na</i>	
erdei nyenyec	<i>šaxaŋ</i>	<i>šajna</i>	<i>šana</i>
erdei enyec	<i>kuna/kune</i>		
nganaszan	<i>kaŋgə/ kaŋkə</i>		

9. táblázat: Az északi szamojéd kérdőszók idő-specifikációja

- (20) tundrai nyenyec
šaxa? *pidara?* *xanta-da??*
 mikor 2PL megy-2PL
 'Mikor mentek?' (Nenang 2005: 40)

A nganaszanban az IDŐ specifikációjú kérdőszó megjelenhet VÁLASZTÓ funkcióban is a mondatban. Az IDŐ kategóriára való utalás során a kérdőszó határozói funkciót tölt be (vö. 21). Ezzel szemben, ha VÁLASZTÓ szerepű, akkor jelzői összetevőként jelenik meg a kérdő frázisban (vö. 22a).

- (21) nganaszan
siti kaŋgə tuj-hu?
 3SG mikor megy-INT.PST.3SG
 ‘Mikor ment el?’ (Kosterkina–Momde–Ždanova 2001: 62)
- (22) nganaszan
 a. *əmti d’ali kaŋkə d’ali?*
 ez nap melyik nap.3SG
 ‘Ez a nap melyik nap?’
 b. *əmti d’ali naŋə-mtuə d’ali?*
 ez nap 3-ORD nap.3SG
 ‘Ez a nap a harmadik nap.’ (Tereščenko 1979: 171)

3.7. MINŐSÉG

Az északi szamojéd nyelvekben a MINŐSÉG szemantikai funkcióját a 3.1. pontban bemutatott ‘mi’ jelentésű kérdőszón kívül önálló kérdőszók is kifejezhetik (vö. 10. táblázat).

Nyelvek	MINŐSÉG
tundrai nyenyec	<i>xurka</i>
erdei nyenyec	<i>kuika/ku?ki</i>
erdei enyec	<i>kursi</i>
nganaszan	<i>kurəd’i</i>

10. táblázat: A minőségi kérdőszók az északi szamojéd nyelvekben

A minőségi kérdőszók jelentése nem specifikált az északi szamojéd nyelvekben, tehát bármely tulajdonságra vonatkozólag kérhetnek információt (lásd 23a–b és 24 a–b).

- (23) tundrai nyenyec
 a. *xurka jaŋ’a-ʔ ŋæro ŋæ-šeti-ʔ?*
 milyen nap-PL ősszel van-HAB-3PL
 ‘Ősszel milyen napok szoktak lenni?’
 b. *talm jaŋ’a-ʔ ŋæ-šeti-ʔ*
 borús nap-PL van-HAB-3PL
 ‘Felhős napok szoktak lenni.’ (Nenang 2005: 109)
- (24) nganaszan
 a. *əmti d’ali kurəd’i d’ali?*
 ez nap milyen nap.3SG
 ‘Ez a nap milyen nap?’
 b. *əmti d’ali kourütə d’ali?*
 ez nap napfényes nap.3SG
 ‘Ez a nap napfényes nap.’ (Tereščenko 1979: 171)

Emellett a tundrai és erdei nyenyecben létezik a valamely entitás egy konkrét tulajdonságára vonatkozó MINŐSÍTŐ kérdőszó. Ez a kérdőszó a bevezetőben már említett ‘mekkora’ jelentésű kérdőszó, amely kizárólag egy entitás méretéről kér információt (lásd 2a).

Nyelvek	MÉRET
tundrai nyenyec	<i>šan̄kar</i>
erdei nyenyec	<i>šam 'an</i>

11. táblázat. A MÉRET jelentésű tundrai és erdei nyenyec kérdőszók

4. Összefoglalás

A dolgozatomban az északi szamojéd nyelvek (tundrai nyenyec, erdei nyenyec, erdei enyec, nganaszan) kérdőszóival foglalkoztam. A kérdőszók elsősorban megválaszolható kérdésekben jelennek meg és a diskurzusban hiányzó információt helyettesítik a mondatban. Kizárólag önálló alakú/lexikalizálódott (tehát nem képzett, vagy toldalékolt) kérdőszókat mutattam be, amelyeket e formai tulajdonságuk miatt fő szemantikai kategóriáknak tekintettem. Ezek a fő kategóriák az alábbiak:

(25) Az északi szamojéd kérdőszók fő lexiko-tipológiai kategóriái:

- a. ÉMBER
- b. NEM-EMBER/DOLOG
- c. VÁLASZTÓ
- d. HELY
- e. MENNYISÉG
- f. MÓD
- g. IDŐ
- h. MINŐSÉG

Azt is bemutattam továbbá, hogy bizonyos, a fő lexikai kategóriába tartozó kérdőszavak eltérő környezetben többféle jelentésben realizálódnak. Ezeket a lexikai többértelműségeket az alábbiakban foglalhatjuk össze (vö. 25–27):

- (26) a. NEM-EMBER = BIRTOKOS (erdei nyenyec; nganaszan)
- b. NEM-EMBER = MINŐSÉG
- c. NEM-EMBER = VÁLASZTÓ (tundrai nyenyec)
- d. NEM-EMBER = OK (tundrai nyenyec)
- (27) HELY = MÓD (nganaszan)
- (28) IDŐ = VÁLASZTÓ (nganaszan)

A dolgozatban bemutatott kérdőszók mellett minden északi szamojéd nyelvben vannak további olyan alakok, amelyek toldalékoltak, így jelen vizsgálatból kizártam őket, annak ellenére, hogy a lexiko-tipológiai csoportosításban további alkategóriákat képezhetnek (mint pl. CÉL, ESZKÖZ stb.).

RÖVIDÍTÉSEK

ACC	akkuzatívusz
ABL	ablatívusz
APPR	approximatívusz
CNG	tagadott igető
CO	koafixum
DAT	datívusz
DU	kettes szám
ELA	elatívusz
EXIST	egzisztenciális ige
FUT	jövő idő
GEN	genitívusz
HAB	habituatívusz
INT	interrogatívusz
INTERJ	indulatszó
LAT	latívusz
LOC	lokatívusz
LOC	helyre utaló kérdőszó
M	hímnem
NEG.AUX	tagadó segédige
NLZ	nominalizátor
NONFUT	nem jövő idő
O	tárgyas ragozás
OBL	kötelező eset
ORD	sorszámnév
PCP.PRS	jelen idejű melléknévi igenév
PL	többes szám
PP	névutó
PRF	múlt idő
PROL	prolatívusz
PROS	proszekutívusz
PST	múlt idő
Q	kérdő jelölés
QW	kérdőszó
S	alanyi ragozás
SG	egyes szám
TRSL	translatívusz

HIVATKOZÁSOK

- Barmič, M. J.–Vello, I. A. [Бармич М. Я. – Вэлло, И. А.] 1994: *Словарь Ненецко-Русский и Русско-Ненецкий (лесной диалект)*, Санкт-Петербург, Просвещение.
- Cysouw, Michael. 2004: *Interrogative words: an exercise in lexical typology*, Handout presented at the seminar “Bantu Grammar: description and theory 3”, session on question formation in Bantu, ZAS Berlin, 13 February 2004
- Cysouw, Michael. 2005: *The typology of content interrogatives*, Handout presented at the seminar “6th meeting of the Association for Linguistic Typology”, Padang, Indonesia, 24 July 2005
- Davies, John 1981: *Kobon = Lingua Descriptive Studies*, vol. 3, Amsterdam, North-Holland.
- Dryer, Matthew S. 2011: Position of Interrogative Phrases in Content Questions, in Matthew S. Dryer–Martin Haspelmath eds.: *The World Atlas of Language Structures Online*, Munich: Max Planck Digital Library, chapter 93. Available online at <http://wals.info/chapter/93> Accessed on 2013. 02. 25.
- Frawley, William 2002: Fundamental Issues in Lexical Semantics, in A.D. Cruse–F. Hundsnurscher–M. Job–P.R. Lutzeler eds.: *Lexicology. An International Handbook on the Nature and Structure of Words and Vocabulaires*, Vol. 1, Berlin and New York, Mouton de Gruyter, 228–36.
- Hajdú Péter 1968: *Chrestomathia Samoiedica*, Budapest, Tankönyvkiadó.
- Helimski, Eugen 2004: *Geneologische und areale Verhältnisse der samojedischen Sprachen miteinander*, Handout from the lecture held at the University of Vienna.
- Jalava, Lotta 2012: Tempuksen ilmaiseminen tundranetsin moduksissa, in Tiina Huutiäinen–Lotta Jalava–Janne Saarikivi–Erika Sandman eds.: *Per Urales ad Orientem. = Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 264*, Helsinki, Suomalais-Ugrilainen Seura, 131–44.
- Janhunen, Juha 1998: Samoyedic, in Daniel Abondolo ed.: *The Uralic languages*, London – New York, Routledge, 457–79.
- Kosterkina, N. T.–Momde, A.–Ždanova, T. Ju. [Костеркина, Н. Т. – А. Ч. Момде – Т. Ю. Жданова] 2001: *Словарь нганасанско-русский и русско-нганасанский*, Санкт-Петербург, Просвещение.
- Kuprijanova Z. N.–Homič, L.V.–Ščerbakova, A.M. [Куприянова, З. Н.–Хомич Л. В.–Щербакова А. М.] 1957: *Ненецкий язык*, Ленинград, Государственное Учебно-педагогическое Издательство.
- Künnap, Ago 1999: *Enets = Languages of the World / Materials 186*, München–Newcastle, LINCOM.
- Lindström, Eva 1995: Animacy in interrogative pronouns, in Inger Moen–Hanne Gram Simonsen–Helge Lørdrup eds.: *Papers from the 15th Scandinavian Conference of Linguistics*, Oslo, University of Oslo, 307–15.

- Nenang, M. A. [Ненанг, М. А.] 2005: *Русско-ненецкий разговорник*, Санкт-Петербург, Дрофа.
- Reed, Judy–David L. Payne 1986: Asheninca (Campa) pronominals, in Ursula Wiesemann ed.: *Pronominal Systems*, Tübingen, Narr, 323–31 (Continuum; 5).
- Rožin, A. I. [Рожин, А. И.] 1954: *Ненэця' вада*, Ленинград, Педагогическое Издательство.
- Sammallahti, Pekka 1974: *Material from Forest Nenets = Castrenianumin toimitteita 2*, Helsinki, Helsingin yliopiston Castrenianumin laitokset & Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Siegl, Florian 2008: A Note on Personal Pronouns in Enets and Northern Samoyedic, in *Linguistica Uralica 2*, 119–30.
- Siegl, Florian 2011: *Materials on Forest Enets, an indigenous language of northern Siberia*, Tartu, Tartu University Press.
- Sorokina, Irina P.–Bolina, D. S. [Сорокина, И. П.–Болина, Д. С.] 2009: *Энецкий словарь с кратким грамматическим очерком*, Санкт-Петербург.
- Sorokina, Irina P. [Сорокина, И. П.] 2010: *Энецкий язык*, Санкт-Петербург, Наука <http://www.speech.nw.ru/Nganasan/introduction.html>
- Stofberg, Yvonne F. 1978: *Migili Grammar = Language Data, Africa Series 12*, Dallas, Tx., Summer Institute of Linguistics.
- Susoj, E. G.–Taleeva, E. M. [Сусой, Е. Г. – Талеева, Е. М.] 1988: *Ненэця' вада*, Ленинград, Просвещение.
- Tereščenko, N. M. [Терещенко, Н. М.] 1959: *В помощь самостоятельно изучающим ненецкий язык*, Ленинград, Учпедгиз.
- Tereščenko, N. M. [Терещенко, Н. М.] 1965: *Ненецко-русский словарь*, Москва, Советская энциклопедия.
- Tereščenko, N. M. [Терещенко, Н. М.] 1979: *Нганасанский язык*, Ленинград, Наука.
- Tereščenko, N. M. [Терещенко, Н. М.] 1993: Ненецкий язык, in Ю. С. Елисеев–К. Е. Майтинская (От. ред.) *Языки мира: Уральские языки*, Москва, Наука.
- Ultan, Russell 1978: Some general characteristics of interrogative systems, in Joseph H. Greenberg ed.: *Universals of Human Language*, Vol. 4: *Syntax*, Stanford, Stanford University Press, 211–48.
- Velupillai, Viveka 2012: *An Introduction to Linguistic Typology*, Amsterdam/Philadelphia, John Benjamins Publishing Company.
- Vanuyto, G. I. [Вануйто, Г. И.] 2012: *Русско-ненецкий разговорник*, Москва, Вентана-Граф.
- Volžanina, E. A. 2007: The Forest Nenets: Habitat and population size in the 20th century, and the present demographic situation, *Archaeology, Ethnology and Anthropology of Eurasia 30/2*: 143–54.
- Wagner-Nagy Beáta ed.: 2002: *Chrestomathia nganasanica = Studia Uralo-Altaica Vol. 10*. Szeged, MTA Nyelvtudományi Intézet – SZTE Finnugor Tanszék.
- Wagner-Nagy, Beáta 2011: *On the Typology of Negation in Ob-Ugric and Samoyedic Languages = Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 262*, Helsinki, Suomalais-Ugrilainen Seura.

THE LEXICO-TYPOLOGICAL CATEGORIES OF THE NORTHERN SAMOYEDIC INTERROGATIVE WORDS

NIKOLETT MUS

The unknown information in a discourse is usually expressed by specific interrogative substitutes (eg. question words) in the languages of the world. Thus, these interrogative substitutes serve to request the hearer to share the unknown piece of missing information with the speaker. Traditionally interrogative substitutes can be classified by their lexical categories (ie. interrogative pronouns, interrogative adjectives, interrogative adverbs or interrogative verbs), by their forms (ie. unique forms, inflected forms etc.) or by their semantic features (ie. person, thing, selection etc.). I will provide a lexico-typological classification of the Northern Samoyedic interrogative elements. I will concentrate on only those question words (ie. interrogative pronouns, determiners, adjectives, adverbs), which are unique forms. Thus, in this article those possible semantic gaps will be categorized that are fulfilled by a unique question word form. Besides this semantical analysis, the lexical ambiguities will also be described.